

Конкурентоспроможність України до світової економічної кризи, під час... Після?

Олександр Шнипко,
доктор економічних наук,
професор Національної академії управління

1991 року Україна отримала не лише статус політичної незалежності і не просто фрагмент промислового комплексу союзної держави. Вона успадкувала визнаний у світі потенціал високотехнологічних галузей промисловості, які є недосяжними для більшості сучасних держав.

Насамперед слід відзначити космічну галузь. З 22 базових технологій ракетно-космічної галузі Україна володіла 17. Попереду нас були лише США, Росія, Франція і Китай. Підтвердженням космічних можливостей України стала її участь у таких, наприклад, міжнародних проектах, як Sea Launch, створення Міжнародної космічної станції, спільному з РФ проекті модернізації міжконтинентальної балістичної ракети СС-18 („Сатана”), спільному з Бразилією та Італією проекті запусків модернізованого ракетоносія „Циклон-4” з бразильського космодрому тощо.

Україна була й залишається однією з небагатьох країн, які проектують та будують літаки військово-транспортної авіації. Особливо переконливими є позиції національного літакобудування у створенні вантажних транспортних літаків.

В Україні створено суднобудівну базу, яка цілком справедливо вважається однією з найпотужніших у Європі. У 1990-х роках національна суднобудівна галузь налічувала понад 100 заводів, в тому числі 11 базових суднобудівних підприємств.

Після 1991 року Україна досягла відчутних успіхів в експорті зброї та військово-технічних послуг, входячи до першого десятка світових експортерів цієї продукції.

Науковий потенціал України у всіх його розрізах – фундаментальному, галузевому і прикладному – теж дозволяє вживати словосполучення „Україна високотехнологічна”. Офіційна позиція Національної академії наук полягає в тому, що, попри всі труднощі об’єктивного і

суб'єктивного походження, вітчизняна наука не втратила здатності отримувати результати світового рівня в реальних високотехнологічних сферах. Такими сферами є: дослідження наноструктур та розробка нанотехнологій; радіофізика міліметрового і субміліметрового діапазону; імунобіотехнологія, біосенсорика та молекулярна діагностика; біотехнологія рослин і біофізика; біодеградація; кріобіологія і кріомедицина; нейронаука, зокрема – нейрофізіологія; інформатика; мікро- та оптоелектроніка.

Україна зберегла потужний, практично безпрецедентний потенціал матеріалознавчої науки в таких напрямках світового значення, як управління процесами структуроутворення та формування властивостей конструкційних та інструментальних матеріалів та їх зварювання, в тому числі з використанням висококонцентрованих джерел енергії та електромагнітного впливу; розробка технологій виробництва функціональних матеріалів для електроніки, лазерної та діагностичної техніки; створення новітніх композитних матеріалів та вивчення механічних властивостей побудованих на їх основі складних конструкцій і систем; розробка технологій виробництва синтетичних алмазів та інших надтвердих матеріалів, а також інструментів на їх основі.

Експерти звертають увагу на те, що цілий ряд конкурентоспроможних вітчизняних розробок вже сьогодні могли б потужно вийти на світовий ринок. Серед них: технологія і комплекс апаратури для зварювання живих тканин при хірургічних операціях; поліорганосилоксинові адсорбенти; вітчизняні антибіотики – циклоспорини; одержані на основі вітчизняних технологій титанові сплави; надтверді матеріали та інструменти на їх основі.

В Законі України від 16 січня 2003 року „Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні” звучать схожі мотиви. Зокрема, до стратегічних напрямів такої діяльності на період 2003 - 2013 років віднесено: нові та відновлювані джерела енергії; новітні ресурсозберігаючі технології; машинобудування і приладобудування як основу високотехнологічного оновлення всіх галузей виробництва; розвиток високоякісної металургії; нанотехнології, мікроелектроніку, інформаційні технології, телекомунікації; вдосконалення хімічних технологій, нові матеріали, розвиток біотехнологій; високотехнологічний розвиток сільського господарства і переробної промисловості; транспортні системи – будівництво і реконструкцію; охорону і оздоровлення людини і довкілля; розвиток інноваційної культури суспільства.

Проте технологічні можливості України мають принципову ваду, яка „перекреслює все інше”: високі технології не є системоутворюючими чинниками формування національного промислового комплексу як цілісної системи. В ньому переважає четвертий технологічний уклад, який визначається великосерійним машинобудуванням, суднобудуванням, кольоровою металургією, використанням нафти як основного енергоносія, поширеністю двигуна внутрішнього згоряння та хімії органічного

синтезу.

Значною залишається частка третього технологічного укладу, складовими якого є теплові електростанції, паливна і вугільна промисловість, чорна металургія, промисловість металевих конструкцій та будівельних матеріалів, скляна й порцеляново-фаянсова промисловість.

Базові елементи п'ятого технологічного укладу (продукція електронної промисловості, обчислювальна та оптоволоконна техніка, програмне забезпечення, телекомунікації, інформаційні послуги, видобування та переробка газу) в Україні розвинуті недостатньо.

Шостий технологічний уклад (мікробіологічна промисловість, промисловість медичної техніки) лише заявив про себе без видимих наслідків для всього господарчого комплексу.

Отже **українську економіку в її теперішньому структурному вигляді неможливо вважати високотехнологічною**. У ній домінують середньо- та низькотехнологічні виробництва, що відбивається на експортних показниках України, а ширше – на її конкурентних характеристиках.

Товарна структура експорту України у 1990-х роках формувалася під гаслом „вижити за будь-яку ціну”, яке в різних інтерпретаціях звучало з вуст державних лідерів та організаторів економіки. Наслідком такого підходу стало закріплення структурних диспропорцій національного виробничого комплексу в нових геоекономічних умовах, а також мінімальне використання високих технологій у формуванні експортного потенціалу країни.

Домінуючі позиції в українському експорті залишаються за металургійною продукцією (41,9% загального експорту товарів 2000 року, 42,2% – 2006 року). Другу позицію з 2001 року посідає товарна група „машини та устаткування” (проте з великим відривом від металургійної промисловості – 14,3% 2006 року). Що стосується високотехнологічної продукції, то вона становить лише незначну частку в експорті переробних галузей України (5% 2004 року). За цим показником Україна програє всім постсоціалістичним країнам Центральної і Східної Європи (за винятком Польщі).

2008 року суттєвих змін не сталося. Найбільша частка експорту з України припадає на недорогочінні метали та вироби з них – 44,6% до загального обсягу. На другому місці (з відставанням у 4,5 разу) – машини, обладнання, пристрої для записування або відтворення зображення і звуку. Частка їх експорту становить 9,9%. Наступну групу формують мінеральні продукти і товари хімічної промисловості з часткою експорту, відповідно, 8,6% та 8,3%. До переліку товарів, котрі продаються за кордон і за часткою в структурі експорту перевищують 2%, увійшли також транспортні засоби і шляхове обладнання (6,7%), готові харчові продукти (3,8%), жири та олії тваринного чи рослинного походження (3,5%), продукти рослинного походження (2,9%), полімерні матеріали, пластмаси, каучук (2%).

Ринкові інституції програють державним органам в регулюванні

зовнішньоторговельних операцій. Політика захисту вітчизняного виробника в Україні є похідною від якості економічних перетворень загалом. Така політика здійснюється у спотворених формах і не сприяє підвищенню конкурентоспроможності українських експортерів на міжнародних ринках. Держава зберігає важелі адміністративно-бюрократичного контролю за експортними операціями, при цьому головною проблемою експортерів залишаються продиктовані державою обмеження на експорт.

Наслідок: в очах світової торгово-економічної спільноти **Україна „законсервувала” за собою імідж постачальника сировини, напівфабрикатів і продукції з незначною доданою вартістю.**

Те, що з боку держави немає необхідної організаційної та інформаційної підтримки, обмежує експорт з України фінансових, телекомунікаційних, інформаційних, ділових послуг, послуг міжнародного туризму, освіти і охорони здоров'я. Незадовільний рівень захисту прав інтелектуальної власності і вкрай низька оплата праці наукових працівників заважають розширенню експорту науково-технічних послуг.

Невідповідність національної правової системи міжнародним критеріям захисту прав інтелектуальної власності обмежила можливості участі України в значних міжнародних проектах. Зокрема, так і не набули необхідної зрілості інститути банківської і страхової систем. Нерозвинутими лишилися механізми надання гарантій і страхування експортних поставок, що підвищило ризики зовнішньоекономічної діяльності.

Структурна недосконалість національної економіки визначає географічну асиметрію українського експорту. Майже дві третини українських товарів експортної групи спрямовуються на ринки СНД та ЄС, і лише третина припадає на ринки інших країн світу, в тому числі країн, що динамічно розвиваються та нарощують імпорту.

Для країн Євросоюзу торгівля з Україною не стала принципово важливою, зважаючи на невелику частку українського імпорту в загальному обсязі імпорту ЄС. Так, якщо 2005 року загальний імпорту товарів в ЄС перевищував \$4,1 трлн., то частка українських товарів становила в ньому \$9,2 млрд. (трохи більше 0,2 %). Станом на 2008 рік всі країни ЄС „важать” для України у зовнішній торгівлі втричі менше, ніж РФ. На дві країни – Німеччину та Італію – припадає приблизно половина експорту до країн Західної Європи. Для більшості держав-членів Євросоюзу Україна в економічному сенсі все ще залишається terra incognita.

На ринках СНД Україна має дещо кращі позиції: 2005 року загальний імпорту товарів в СНД (без України) перевищував \$136 млрд., експорт України на ринки СНД становив \$11,2 млрд., або 8 % загального товарного імпорту в країни Співдружності. Тенденція переважної присутності України на ринках СНД збереглась і в наступні роки.

Україна фактично не представлена на товарних ринках Східної

і Південно-Східної Азії, які, як очікується, будуть дедалі більше імпортопоглинаючими. Зокрема, експорт України до Китаю в останні роки навіть знизився, упавши менше, ніж до 2 % загального обсягу експорту. Експорт товарів до країн Північної і Південної Америки 2005 року склав лише \$1,8 млрд. (або 5,2 % загальних обсягів українського товарного експорту), 2006 року – \$2,5 млрд. (6,5 %), причому практично половина обсягів спрямовувалася до США. З іншими країнами – Канадою, Аргентиною, Бразилією, Мексикою – торговельні зв'язки вкрай слабкі.

Таким чином, головною „нішею” національної економіки у світовому розподілі праці залишається виробництво енергоємної продукції з низьким рівнем доданої вартості. Як наслідок, український експорт у своїй масі є низько- та середньотехнологічним. Стосовно нього в будь-який момент можуть висунути звинувачення в неналежній якості та заборонити подальшу торгівлю. Крім того, така продукція чутлива до світової кон'юнктури цін і попиту, тому її виробництво не може вважатися міцною підвалиною стійких конкурентних позицій країни на світових ринках.

Експортний потенціал України залишається надто чутливим до зовнішніх чинників. Основу цієї залежності визначають кілька взаємопов'язаних факторів: а) низький ступінь диференціації експорту товарів і послуг; б) концентрація експорту на недостатньо динамічних міжнародних ринках з підвищеним рівнем протекціонізму; в) надмірна залежність виробничого комплексу від нестійкої цінової кон'юнктури на сировину і товари з низьким ступенем переробки.

Конкуренентоспроможність України на світових ринках повністю залежить від її експортних можливостей. А вони такі, що не дозволяють посилити конкурентний потенціал економічної системи за рахунок високих технологій, якими Україна володіє.

Світова фінансова криза: наслідки для України

Світова фінансова криза, як говорять у вітчизняних фінансово-економічних колах, має кілька амплітуд. Перша – 2007 рік: на світових фондових ринках сталося перше падіння фондових індексів провідних банків та фінансових компаній. Розпочалося перетікання капіталу до країн з перехідною економікою, які демонстрували високі темпи зростання (прибутковості). До країн, що виграли від такого перетікання, потрапила й Україна. Показовий приклад: за 2007 рік українська економіка запозичила \$24,3 млрд. середньо- та довгострокових кредитів.

Друга амплітуда – початок 2008 року. Саме тоді подальше падіння фондових ринків призвело до переорієнтації фінансових активів у їх сировинні та енергетичні аналоги. Підвищилися світові ціни на метал, нафту, деякі види сільськогосподарської продукції (пшеницю). З поправкою на інфляційні процеси, те ж саме відбулося й в Україні. Національною особливістю стало прискорення зростання виробництва в експортоорієнтованих галузях, а також перерозподіл фінансових ресурсів

від решти секторів до сировинного та експортоорієнтованого. Як наслідок, на початку 2008 року Україна залишалась привабливою для іноземних інвесторів. В країну „йшов” іноземний капітал, але! – повз наявні та потенційні високотехнологічні галузі. Фінансове підживлення іноземного походження відчували сільське господарство, фінансова справа, виробництво коксу та продуктів нафтопереробки. Попри це, український фондовий ринок істотно звузив свої позиції (на 43,5 %). Це відбулося під тиском світових фінансово-економічних чинників, а також відбило політичну нестабільність українського походження.

Третя амплітуда – серпень - вересень 2008 року. Її проявами стали: низка банкрутств світових фінансових компаній, поширення фінансової кризи на реальний сектор економіки, зниження попиту на світових ринках, обвал цін.

Стагнація національних економічних систем має як загальносвітові, так і специфічні для кожної країни риси. Україна вже відчула негативні наслідки зниження цін на метал і нафту. Проте цим справа не закінчиться. Проблеми на фінансових ринках та зменшення світового попиту невіддільні одне від одного. Україна вже постала перед необхідністю істотно зменшити обсяги промислового виробництва в його головних експортоорієнтованих галузях – металургії, хімічній промисловості, виробництві коксу та продуктів нафтопереробки, машинобудування.

Ще одним ударом по вітчизняній економічній системі стає зменшення частки транснаціональних фінансових корпорацій у банківському секторі. Внаслідок цього гальмуються процеси інвестування та інноваційного оновлення виробництв, що тримали економіку України „на плаву” у 1990-ті та оживили її протягом 2000 - 2007 років. Очікується, що фінансовий голод та необхідність подальшого використання морально застарілих засобів виробництва відчують сільське господарство, будівництво, переробна промисловість (в тому числі хімічна і нафтохімічна), харчова промисловість, виробництво коксу і продуктів нафтопереробки.

Ще одним проявом світової фінансової кризи (зокрема, погіршення ліквідності світових фінансових ринків та відпливу капіталів) стануть різке уповільнення процесу кредитування української економіки, труднощі з рефінансуванням кредитних зобов'язань суб'єктів господарювання на зовнішніх ринках, дестабілізація курсу національної валюти.

У випадку подальшого розгортання фінансових негараздів, окреслених вище, економічна самодостатність України постане перед особливо небезпечним випробуванням. Зросте дефіцит зовнішньоторговельного балансу, регресують операції з капіталом та фінансові операції, знизяться валютні резерви держави, інноваційне оновлення економіки витиснеться у невизначене майбутнє... Боротьба за посилення конкурентоспроможності національної економіки буде лише побажанням, а не програмою конкретних дій конкретного уряду.

Що робити?

Насамперед необхідно виконати рішення, ухвалені парламентом, урядом, Радою національної безпеки і оборони, Національним банком України стосовно максимально можливої локалізації кризових проявів, спільними зусиллями вищих державних органів не допустити колапсу національної економіки. Здійснити комплекс заходів, спрямованих на розширення внутрішнього попиту на товари, які в докризовий період ідентифікувались як експортні. Такі кроки мають посилити роль внутрішнього виробництва, що підтримує металургійну галузь, виробництво коксу, видобувну, хімічну, харчову промисловість, нафтопереробку, а також торгівлю і транспорт. Мета таких заходів – вийти із світової фінансово-економічної кризи з втратами, які не будуть катастрофічними для вітчизняного економічного комплексу. Внаслідок цього збережуться експортні позиції країни на традиційній товарній основі.

Це – орієнтир-мінімум, розрахований на період до 2010 року (очікується, що пік загострення кризових явищ в Україні з відповідними соціальними негараздами припаде на 2009 рік). Таке завдання є реальним з огляду на глобальний характер кризи. Страждає не лише Україна. „Велика сімка” і „Третій світ”, з поправками на їх фінансові, економічні, людські тощо резерви, теж відчують складність та соціальну напругу кризового очищення. Країна, яка спроможеться раніше за інших відновити рух свого виробничо-експортного механізму, принаймні реставрує вже досягнуті економічні позиції.

Кризи навіть ще більшого масштабу рано чи пізно добігають кінця. Відтак через два-три роки Україна повернеться до рівняння, вирішити яке вона поки що не спромоглась: посилити власну конкурентоспроможність на новій технологічній основі. А виконати таке завдання можна лише на основі інноваційного оновлення економіки. Трикутник марно вважається „жорсткою” геометричною фігурою. У цьому випадку він має такий вигляд: „експортний прорив – конкурентоспроможність – інноваційність”. Проте саме трикутник забезпечує стійкість будь-якої стереометричної конструкції, що є актуальним і для складного середовища фінансово-економічних зв'язків.

Посткризовій Україні стане конче потрібною **стратегія підвищення конкурентоспроможності економіки** (хоча б на період до 2020 року) та низка розроблених у її розвиток галузевих програм. Стратегія має містити чіткий перелік науково-технічних та інноваційних пріоритетів розвитку, критичних технологій, а також конкретні механізми реалізації державної підтримки пріоритетних напрямів економічного розвитку на національному, регіональному і галузевому рівнях. Її базовими ідеями мають стати:

- узгоджена діяльність органів державної влади, державного і недержавного секторів економіки з питань випереджувального

розвитку високотехнологічних галузей та виробництв наукомісткої, енергозберігаючої, експортоорієнтованої продукції; результатом їх взаємодії мають стати позитивні структурні зрушення в національній економіці;

- концентрація інтелектуальних, матеріальних, фінансових та інших ресурсів на пріоритетах інноваційного розвитку (нанотехнологіях, ядерній енергетиці, авіа-, ракето-, суднобудуванні, високоточній зброї тощо);

- створення сприятливих інституційних умов для інноваційної діяльності, розвитку високотехнологічних галузей економіки, інтелектуальної власності;

- розвиток інфраструктури інноваційної економіки;

- державна підтримка економічних суб'єктів, здатних посилити роль України в глобальному обороті високотехнологічної продукції, у наданні інтелектуальних послуг, удосконаленні професійної освіти тощо.

У випадку подальшого нехтування визначенням стратегічних орієнтирів розвитку національного економічного комплексу на високотехнологічній основі світова криза-2020 може стати останньою для формально суверенної, але деградуючої в економічному сенсі України.

Література:

1. Аналіз економічних наслідків вступу України до СОТ. Оновлена оцінка. За ред. І. Бураковського та В. Мовчан. – К., 2008.

2. **Гражевська Н.** Забезпечення конкурентоспроможності національної економіки в глобальному постіндустріальному вимірі // Економіка України. – 2008. – № 9. – С. 54 - 63.

3. **Данилишин Б.** Світова фінансова криза – тест для України // Дзеркало тижня. – 2008. – № 38.

4. Інноваційний шлях розвитку України: гасло чи реальність? – К.: Український центр економічних і політичних досліджень ім. О. Разумкова, 2004.

5. Конкурентоспроможність економіки України в умовах глобалізації. За ред. А. Жаліла. – К.: НІСД, 2005.

6. **Попова В.** Конкурентоспроможність економіки України: джерела формування та соціальні наслідки // Економіка України. – 2008. – № 8. – С. 4 - 13.